

MONOGRAFIJA

TARIK (1908.-1910.)

Hadžib ŠIŠIĆ

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. godine, predstavljala je jedan od prijelomnih momenata u životu bosansko-hercegovačkih muslimana. Prestanak turske vlasti, kao islamske, koju zamjenjuje kršćanski obilježena austrougarska vlast, dovelo je Bošnjake u veoma tešku i delikatnu situaciju.

Muslimansko stanovništvo stoljećima vezano čvrstim vezama, prvenstveno putem islama, za orijentalno-islamsku civilizaciju je sa sumnjom gledalo na novu vlast, tako da je put prilagodavanja novonastaloj situaciji bio spor i skopčan sa velikim poteškoćama. Razlozima koji su u znatnoj mjeri utjecali na sporo prilagodavanje novonastalim prilikama treba posebno dodati okolnost da je većina Bošnjaka, sve do aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, gajila iluzije da je okupacija od Austro-Ugarske po odluci Berlinskog kongresa, privremena, i da će u Bosnu i Hercegovinu biti opet vraćena turska vlast.¹⁾

Aneksijom Bosne i Hercegovine postalo je sasvim jasno da primanje određenih tekovina zapadnoevropske civilizacije predstavlja uvjet za opstanak.

Najsretnije rješenje bilo je da se iz te civilizacije prihvati ono što je pozitivno, istovremeno zadržavajući duhovne vrijednosti islamske kulture i civilizacije.²⁾

Doduše bilo je pojedinaca koji su shvatali novi položaj bosanskohercegovačkih muslimana i duh vremena, te potrebu bržeg prilagodavanja, neposredno iza okupacije. Vremenom se ta manjina počela diferencirati na one koji su zastupali potrebe jedne razumne selekcije u primanju zapadnih tekovina i na one koji su podržavali sve novo, nekritički prihvatajući zapadnu kulturu i civilizaciju.³⁾

Značajnu ulogu u razumnom prihvatanju nove društveno-političke realnosti i okretanju kulturnim i političkim tokovima koji su uspostavljeni austrougarskom okupacijom, uz naglašeno isticanje za očuvanjem svojih vjersko-duhovnih vrijednosti, imala je grupa muslimanskih javnih i političkih radnika čije djelovanje dolazi do izražaja osamdesetih godina 19. stoljeća. Ova se grupa sastojala od prvih muslimanskih nastavnika, službenika u vjerskim i vakufskim ustanovama i članova građanskih vijeća, a njeni su najizrazitiji predstavnici bili: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Esad-ef., Kulenović, Jusuf-beg Filipović, Mustafa Hilmi H. Omerović, Ibrahim-beg Repovac, Ibrahim-beg Bašagić, Esad Uzunić, Mahmud-beg Fadilpašić i drugi.⁴⁾

Ova je grupa bila svjesna činjenice da su Bošnjaci postali najnepismeniji dio bosanskohercegovačkog stanovništva.⁵⁾

Na temelju takve svijesti, a u cilju približavanja muslimanskog stanovništva Zapadu, oni su 1891.

Do Čauševića	Po Čauševićovom pravopisu	Do Čauševića	Po Čauševićovom pravopisu
ا، اء، آ، آ	آ	ا، ل	ل
ب	ب	ب، ب، ل، ل، ز	ل
ج، ج، ج	ج	م	م
ح، ح، ح	ح	ن	ن
د، د، د	د	ز، ز، ن، ن، ز	ز
ه، ه، ه	ه	س، س، پ	پ
و، و، و	و	ر	ر
ز، ز، ز، ل، ل، ل	ل	س، س، ه	س
س، س، س	س	ش، ش، ا	ش
ط، ط، ط	ط	ط، ط، ا	ط
ع، ع، ع، ح، ح، ح	ح	ا، و، و، و، و، و، او	او
ای، ای، ای، ا، ا، ا	ای	و، و	و
ی، ی، ی	ی	ز، ز، ز	ز
ق، ق، ق	ق	ز، ز، ز	ز

godine pokrenuli list “Bošnjak”⁶⁾, koji je značajan, prije svega po tome što je zagovarao potrebu savremenog obrazovanja i školovanja Bošnjaka, podržavajući sve akcije muslimanske inteligencije na polju prosvjetnih i uopće kulturnih reformi.

Značajnu ulogu u prilagođavanju Bošnjaka novim prilikama odigrale su i čitaonice (kiraethane), koje su još iz turskog perioda imale tradiciju okupljanja muslimanskog stanovništva na kulturnoj i prosvjetnoj osnovi.

I dački domovi (konvikti) koje je otvarala vakufska uprava imali su za cilj da muslimanskom stanovništvu razviju interes za savremeno obrazovanje i školovanje.⁷⁾

Međutim, sistematski rad na prosvjetnom i kulturnom planu među Bošnjacima počinje tek krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća. To je vrijeme obilježeno pojavom prve generacije muslimanske inteligencije školovane u evropskom duhu, i prvih svršenika Daru-l-muallimina⁸⁾ i Šerijatske sudačke škole u Sarajevu.⁹⁾

Prvo značajno ostvarenje koje je realizovala mlada generacija muslimanske inteligencije bilo je pokretanje “Behara” 1900. godine,¹⁰⁾ čime

započinje snažan pokret za kulturni napredak bosanskohercegovačkih muslimana.¹¹⁾

Slijedi zatim, osnivanje muslimanskog potpornog društva “Gajret” za pomaganje studenata i srednjoškolaca 1903. godine¹²⁾, Islamske dioničke štamparije 1905. godine, prve nakladne knjižare braće Bašagića u Sarajevu 1907. godine, i drugih društava za kulturni, vjersko-prosvjetni i ekonomski napredak muslimana.¹³⁾

Uporedo s kulturnim pokretom oko “Behara”, u namjeri jačanja utjecaja na Bošnjake putem pisane riječi, odvijao se još jedan pokret koji je za cilj imao širenje knjige na narodnom jeziku, ali arapskim pismom. Protagonista i glavni inicijator ovog pokreta bio je Mehmed Džemaludin Čaušević.¹⁴⁾ Uviđajući da latinica, kao duhovni produkt Zapada teško dopire među muslimane, i da je mali broj onih koji poznaju arapski i turski jezik, a imajući u vidu da veći dio muslimanskog stanovništva poznaje arapsko pismo, M. Dž. Čaušević je na ovaj način želio unaprijediti i proširiti upotrebu maternjeg jezika pisanog arapskim pismom, kako u vjersko-

školskim institucijama Bošnjaka, tako i u širim muslimanskim krugovima.¹⁵⁾

Pripomenimo da je ideje oko uvođenja vjeronaučnih udžbenika na maternjem jeziku i potrebu široke upotrebe arebice Čaušević žustro propagirao i kao urednik sedmog godišta "Behara" i kao izdavač kalendara "Mekteb" za hidžretsku 1325. i 1326., odnosno 1907. i 1908. godinu.¹⁶⁾ To su bili počeci Čauševićevog plodnog publiciranja djela na našem jeziku, a arapskim pismom.

Razvoj i primjena arebice u našem jeziku

Otkad datira upotreba arebice u našem jeziku, teško je utvrditi.¹⁷⁾ Pouzdano se može kazati da su prve riječi našeg jezika napisane arapskim slovima po dokumentima turske administracije; kanunnamama, defterima, sidžilima, vakufnamama i dr. Način pisanja našeg jezika u ovom periodu upotrebe arebice karakteriše nesistematičnost i nedosljednost, što je posljedica, s jedne strane, nedovoljnog poznavanja našeg jezika od onih koji su pisali te riječi, i s druge strane, način pisanja turskog jezika.¹⁸⁾

Do nešto veće upotrebe i snažnijeg razvoja arebice dolazi u XVII vijeku kada broj pisaca i pjesnika u dužim i cjelovitijim tekstovima upotrebljava arapsko pismo. Karakteristika načina pisanja u ovom periodu jeste da još uvijek ne postoji jedinstvo u njenom pravopisu, ali se osjeća snažnije približavanje osobinama fonetskog sistema našeg jezika, uz još uvijek snažan utjecaj arapskog, turskog, a indirektno i perzijskog načina pisanja.¹⁹⁾ Prvi koji daje neka pravila u pogledu pisanja i čitanja arebice jeste Omer Humo, koji 1875. godine štampa djelo "Sehletu-l-vusul".²⁰⁾ Međutim, ni ovaj a ni kasniji pokušaji normiranja pravopisa arebice nisu imali veliki broj pristalica sve do pojave Mehmeda Džemaludina Čauševića, koji uspijeva na veoma jednostavan način prilagoditi arebicu našem glasovnom sistemu i uspostaviti pravila za njeno pisanje i čitanje. Čaušević je toliko olakšao pisanje i čitanje arebice da se osjeća velika razlika

između tekstova pisanih njegovim pravopisom i ranije napisanih tekstova.

Kao potvrdu tome, donosimo tabelu u kojoj su prikazani načini obilježavanja pojedinih glasova arebicom tokom njene primjene u našem jeziku, i to: u periodu do Čauševića i po Čauševićevom pravopisu.²¹⁾

Vrijeme u kojem Mehmed Džemaludin Čaušević čini napore za širom upotrebom arapskog pisma je vrijeme u kojem je arebica bila u priličnoj mjeri prihvaćena i popularna.

Ponajprije to je zbog toga što je u doba austrougarske okupacije većina muslimana Bosne i Hercegovine pružala snažan otpor ćirilici i latinici, kao "natrag-pismu" i kada je još uvijek većina od njih poznavala samo arapsko pismo.²²⁾

Čauševićovo nastojanje i način pisanja arebice naišao je na veliki prijem, osobito kod pisaca vjerskih knjiga. O tome najrječitije govori podatak da je u Islamskoj dioničkoj štampariji štampano arebicom preko 40 knjiga u tiražu preko 520.000 primjeraka.²³⁾ Ovim pismom su štampani i listovi:

"Tarik", "Muallim",²⁴⁾ "Misbah",²⁵⁾ i "Jeni Misbah",²⁶⁾ te dva muslimanska kalendara "Mekteb".

Međutim, ovaj rad Mehmeda Džemaludina Čauševića, pored svesrdnog pomaganja i odobravanja od mnogih, nailazilo je i na otpor, naročito kod starije i konzervativnije uleme.

Čitave delegacije "narodnih predstavnika" dolazile su pred Rijaset i zahtijevale od najviše vjerske vlasti da zabrani štampanje knjiga arapskim pismom, a na našem jeziku.²⁷⁾

Vremenom, arebica je uglavnom ustupila mjesto ćirilici i latinici,²⁸⁾ mada i danas među Bošnjacima ima pojedinaca koji se koriste tim pismom.²⁹⁾

Pokretanje i program "Tarika" *

U namjeri da najoptimalnije iskoristi poznavanje arapskog pisma od najvećeg dijela muslimanskog stanovništva, i preko toga utječe na njihov vjerski, prosvjetni i kulturni napredak, 1908. godine, Mehmed Džemaludin Čaušević

*Tarik arapski znači: put, pravac, smjer, način, metod...

pokrenuo je list "Tarik".³⁰ O tome sam Čaušević veli:

"Ja sam umolio Fehim-agu Kučukalića... da bude dobar, te položi tri hiljade kruna kaucije³¹ i da se pokrene jedan list, a to je 'Tarik', što je dobar hadži Fehim-aga i učinio. Namjera mi je sa 'Tarikom' da uvjerim svakog da se naš jezik može pisati sa arapskim pismom i da pružim priliku, da svaki musliman može čitati lijepe i poučne članke na našem jeziku."³²

Razlozi pokretanja i program "Tarika" konkretnije i opširnije su izneseni u članku Redakcije pod naslovom "Draga braćo".³³

Uvodni dio članka govori o nesređenim prosvjetnim prilikama muslimana Bosne i Hercegovine, koje su posljedice veoma loše organizacije rada početnih vjerskih škola (mektebi), napose prakse da se početna nastava u mektebima izvodi na djeci nepoznatom, turskom jeziku. Govoreći o praksi pojedinih muslimanskih zemalja, Uredništvo ovim člankom jasno ističe neophodnost i prijeku potrebu za izdavanjem publikacije na našem jeziku, a arapskim pismom, navodeći da knjige pisane latinicom i ćirilicom skoro nikako ne prodiru među muslimansku čitalačku publiku.

Centralni dio članka je sav u afirmaciji našeg jezika pisanog arapskim pismom: "Ako ne možemo svi naučiti jedan istočni jezik i tako dolaziti preko toga jezika do islamske nauke, naučimo svi jedno pismo. Ni ostala naša sva braća ne dolaze do islamske nauke pomoću jednog jezika, nego svaki pomoću svog... Pa moramo i mi učiti na svom jeziku, a svima nam more biti jedno pismo."³⁶

Uredništvo ovim člankom ističe i potrebu radikalne reforme muslimanskih vjerskih škola i poziva sve faktore vjersko-prosvjetnog života da se izvrši reforma svih obrazovnih institucija, naročito insistirajući na tome da se nastava izvodi na našem jeziku.

..."Vidimo danas u muslimanskim zemljama početne mektebe sa rasporedom i vjerske i svjetske nastave na materinskom jeziku. Dakle mi smo među svojom braćom iznimka.

Kod nas dijete od 5-6 godina, koje ne zna čestito ni dvajestak materinskih riječi, mora da uči prve vjerske propise preko nepoznatog mu jezika i za to imamo od toga nenaravnog rada

ove posljedice: dijete uči u mektebu tri-četiri godine, a za to vrijeme ne može savladati turskog jezika ni toliko da bi mogao sam bez tuđe pomoći iz najlakšeg kitaba razumiti."³⁵

U drugom dijelu članka, govoreći o sadržaju "Tarika", uredništvo naglašava da će list donositi poučno i zabavno gradivo.

Prva polovica poucnog gradiva bavit će se nastavom na mektebima i medresama, što po mišljenju Uredništva treba biti od velike koristi za muallime i muderrise, dok će druga polovica donositi članke iz islamskog adaba (odgoja).

U zabavnom dijelu list će, prema opredjeljenju Uredništva, donositi poučne pripovijetke i važne vijesti iz islamskih krajeva koje se odnose na razvitak "muslimana u kom bilo pogledu".

Ovakvim programom lista Uredništvo je, prije svega, istaklo potrebu vjerskog prosvjećivanja i kulturnog napretka najširih slojeva muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine, kao svoj najprioritetniji zadatak. Sigurno je da je zabavno-poučni program lista predstavljao stanovitu garanciju da će "Tarik", neometan od austrougarske upravne vlasti, nesmetano i redovno izlaziti. Jer u pogledu štampe u Bosni i Hercegovini u tom vremenu valja imati u vidu da se ona razvijala u vrlo nepovoljnim uvjetima, kada se morala prilagođavati težnjama austrougarske upravne vlasti. Stoga se i "Tarik" svojom orijentacijom na pouku i zabavu nastojao prilagoditi postojećim političkim okvirima austrougarske vlasti.³⁶

Uređivanje "Tarika" i njegovi saradnici

"Tarik" je kroz čitav period svoga izlaženja obilježen ličnošću svoga pokretača i najodlučnijeg i najplodnijeg saradnika, Mehmeda Džemaludina Čauševića.

Uređivan slično drugim manjim listovima onog vremena, list je uz neznatna odstupanja imao svoje stalne rubrike, koje su svakom broju davale, manje-više, jedinstven izgled. U njemu, pored uvodnog članka, stalno egzistiraju rubrike: "Naši mektebi", "Islamski velikani", "Zabavni dio" i "Pogled po svijetu". U II godištu

fizionomija "Tarika" će unekoliko biti izmijenjena i u sadržajnom pogledu obogaćena radnjom "Kratak tarih Islam", dok će rubrika "Zabavni dio" već poslije prvog broja u II godištu biti ugašena.

Najveći dio posla oko ispunjavanja lista, obavljao je sam Čaušević, koji je, da bi za čitaoce stvorio utisak saradnje, objavljivao svoje radove potpisujući ih različitim pseudonimima. On je u "Tariku" objavio: "Dedine menakibe" (doživljaje), "Kratak Tarih Islam", prijevode "Vazova" čuvenog alima, njegovog profesora iz Carigrada, Ismaila Hakija Manastirlije, mnoštvo predavanja o značenju i vrijednosti pojedinih hidžretskih mjeseci i mubarek-dana i večeri u njima, prijevoda iz "Siratu-mustekima", lista koji je izlazio u Turskoj i dr.³⁷⁾

Oko "Tarika" je Čaušević uspio da kao saradnike okupi uglavnom mlade vjerske službenike (imame i muallime). Njihovom saradnjom u "Tariku", pružana je široka mogućnost za vjersko, kulturno i opće prosvjetno uzdizanje muslimanskih masa, te je "Tarik" vrlo brzo postao popularan, posebno među imamima i muallimima, a onda i u širem krugu muslimanskih čitatelja. Među saradnicima se naročito isticao Muhammed Seid Serdarević,³⁸⁾ koji u listu objavljuje u nastavcima vrlo opsežnu radnju "Islamski velikani", te "Jedan hadisi-šerif", "Mektebski rad" i dr., u kojima do izražaja dolazi njegova reformatorska i prosvjetiteljska orijentacija.

Treba spomenuti, kao saradnike, i Hasana Heremića,⁴⁰⁾ koji je u "Tariku" objavio tri pjesme, zatim Ahmeda Aliefendića, Aliju Aliefendića, Muhameda Zahirovića i dr., i saradnike pod pseudonimima i šiframa: Hilmi, Dževad, Durandiš, Riza, Svršena ruždijanka "N", Hazim Misirlić, Putnik očevdac, Hamdi i dr.⁴¹⁾

Finansijsko-materijalna podloga lista

Osnovu materijalnog i finansijskog osiguranja "Tarika" činila je pretplata koja je bila glavni izvor za pokrivanje troškova štampanja i distribucije lista.

Uredništvo "Tarika" je, u namjeri da okupi što veći broj pretplatnika, onima za koje se pretpostavljalo da će se pretplatiti za list, slala po više brojeva "Tarika", uz molbu da ovi pronađu nove pretplatnike i eventualno nove sakupljače pretplate. O tome koliko je takav način imao uspjeha u omasovljenju broja pretplatnika, govori "Pripomena Uredništva", objavljena na omotu trećeg broja "Tarika":

"...Našlo se je naime širom i diljem ponosne Bosne i kršne Hercegovine vrijednih sila, koje su znale dokazati među svojim prijateljima vrijednost "Tarika2 i priličan broj pretplatnika "Tariku" pribaviti."

Pored pretplate, "Tarik" je povremeno iz redova svojih čitatelja dobivao vanredne prihode u vidu dobrovoljnih priloga, što je uvijek, uz naročito zadovoljstvo Uredništva isticano.

Isto tako u ukupan prihod "Tarikov" ulazio je i prihod ostvarivan od oglasa, kojima je jednim dijelom ispunjavan omot lista.

Međutim, izvjesno je da je "Tarik" kroz čitav period svoga izlaženja prolazio kroz poteškoće finansijske prirode, što potvrđuju brojne "Pripomene" i "Poruke Uredništva", koje skoro redovno sadrže poziv pretplatnicima da redovno šalju pretplatu, kako bi se osigurala najosnovnija materijalna sredstva, neophodna za pokrivanje troškova štampanja lista. Ipak i pored vrlo čestih žalbi na materijalne neprilike, pretplata i ostali prihodi su osiguravali redovno izlaženje lista kroz čitav period njegovog izlaženja.

"Tarik" - prva godina

Školstvo i prosvjeta

Članci objavljeni u okviru rubrike "Naši mektebi" tiču se školstva i prosvjete i predstavljaju dio "Tarikovog" vjersko-prosvjetnog i kulturnog programa, svakako s krajnjim ciljem osiguranja najosnovnijih uvjeta za nesmetan razvoj i unapređenje odgojno-obrazovnog procesa.

U cjelini gledano, u okviru ove rubrike, aktuelizirana su mnoga pitanja iz oblasti početne vjerske nastave, iz kojih jasno proizlazi zahtjev za reformom cjelokupnog školskog sistema

Bošnjaka. U tom smislu "Tarik" podržava svaku akciju koja je usmjerena u pravcu mjenjanja postojećeg stanja vjersko-školskih institucija. To je posebno istaknuto u članku "Otvorenja mekteba",⁴² kroz zahtjev za prilagođavanjem mekteba "vremenu i prilikama" i potrebu izdavanja novih udžbenika na maternjem jeziku, zatim člankom "Vakufsko-mearifiska samouprava i naši mektebi",⁴³ konstatacijom da "sadašnje mektebe treba iz temelja reformirati".

U krilu ove rubrike rodila se i ideja o potrebi osnivanja "Muallimsko-imamskog društva", kao staleškog udruženja imama i muallima u Bosni i Hercegovini, s ciljem njihovog organizovanijeg rada i što efikasnijeg podizanja nastavnog i obrazovnog procesa na veći nivo.

I vrlo teško materijalno stanje muallima jeste razlogom da se "Tarik" zdušno angažuje na planu isticanja potrebe za osnivanjem njihovog udruženja. Stoga list na svojim stranicama prati i pozdravlja svaki korak te akcije;

Informiše o održanoj sjednici privremenog odbora Udruženja, zaključcima sa kakvim programom rada ovaj Odbor planira izaći na glavnu skupštinu, i donosi širi izvještaj o radu glavne skupštine.

U pogledu programa rada glavne skupštine, na kojoj su se prema zaključku privremenog Odbora trebale naći tačke o reorganizaciji mektebi-ibtidaija, stručnom uzdizanju i pravnom položaju muallima, donošenju pravila Udruženja i tačka o iznalaženju načina kako bi se materijalno stanje i mirovine muallima popravili. Uredništvo "Tarika" sa zadovoljstvom konstatuje da se bolji program rada nije ni mogao udesiti. Međutim, kada je privremeni predsjednik Udruženja Muhamed Ali Dukatar, na glavnoj skupštini izvijestio da su nastupile određene nesuglasice u pogledu dnevnog reda skupštine, i da su iz dnevnog reda izostale tačke o reorganizaciji mektebi-ibtidaija i potrebi stručnog uzdizanja muallima, Uredništvo lista je izrazilo svoje žaljenje što se to dogodilo, smatrajući upravo da su izostavljene tačke bile najpotrebnije da se nađu na dnevnom redu skupštine. Isto tako sa žaljenjem se konstatuje da je "bilo muallima koji su se potpuno spremili i krasnih i vrijednih prijedloga za reformisanje u glavi donijeli."⁴⁴

Značajno je nastojanje Uredništva, kroz ovu rubriku, za proširenjem mreže postojećih mekteba, koje je posebno izraženo prilogom pod naslovom "Najveći ajluk", u kome se ističe za primjer drugima, dobročinstvo Ahmed-age Hende, koji je o svom trošku sagradio na Vratniku u Sarajevu "veličanstvenu zgradu, u koju je smjestio na jedan kraj muški, a na drugi kraj ženski mekteb".⁴⁵

Iz ove oblasti je i prilog pod naslovom "Posljednji govor merhuma Kasim-beg Emina", koji predstavlja govor potpredsjednika Odbora za gradnju univerziteta u Kairu, preveden iz 30. broja kairskog lista "El-Menar". Namjera je Uredništva ovim prilogom, kao i mnoštvom drugih prevedenih radova, da istakne potrebu stvaranja jednog novog odnosa prema nauci i obrazovanju i da upoređujući stanje muslimana iz drugih krajeva islamskog svijeta sa stanjem muslimana Bosne i Hercegovine, utječe na poboljšanje domaćih prilika.

I priložima pod naslovom "Islamski velikani" Uredništvo "Tarika" je nastojalo naglasiti značaj nauke u islamu i kroz napise o pojedinim ashabima, vladarima i islamskim učenjacima skrenuti pažnju čitaocima "Tarika" na izvorne "islamske velikane" kojim se muslimani trebaju okretati kao svojim uzorima.

Pored ovih članaka objavljenih u okviru rubrike "Naši mektebi", bilježene su i promjene i imenovanje muallima na mektebi-ibtidaijama širom Bosne i Hercegovine, objavljeni nekrolozi muallimima Salih-ef. Aliću, hadži Sulejman-ef. Korajliću i hadži hafizu Adem-ef. Muradagiću.

Zabavni dio

U programskom članku, objavljenom prilikom pokretanja "Tarika" Uredništvo je istaklo da će list u zabavnom dijelu donositi "naše poučne pripovijetke". Međutim, ovdje Uredništvo nije dosljedno izvršilo svoje obećanje i izuzev jednog broja dosjetki, anegdota, misli i izreka, te događaja iz života muslimanima poznatih ljudi (Harun Rašid, Šejh Sadija i dr.), nekoliko basni, tri pjesme, ova rubrika nije imala nekog naročitog uspjeha.

Interesantno je napomenuti da je rubrika "Zabavni dio" u posljednja četiri broja I godišta "Tarika" sasvim izostavljena i da se u II godištu

javlja samo u prvom broju lista, poslije kojeg se potpuno ugasila.

Vijesti iz svijeta

Uredništvo "Tarika" je donoseći "vijesti iz islamskih krajeva", ostalo dosljedno koncepciji lista planiranoj i iznesenoj u članku Redakcije pod naslovom "Draga braćo", u kojem se u vezi sa ovom rubrikom kaže:

"Tarik' će i svoj pogled po svijetu donositi. Tu će se bilježiti važne vijesti iz islamskih krajeva, koje se odnose na razvitak muslimana u bilo kom pogledu."⁴⁶⁾

Rubrika "Pogled po svijetu" zauzima veoma značajan dio cjelokupnog sadržaja "Tarika", u prvom godištu, preciznije: jednu petinu njegovog sadržaja. Vijesti se uglavnom odnose na najvažnije političke događaje na Balkanu, Bliskom Istoku i područjima koja su bila pod Turskom upravom.

Poseban publicitet u okviru ove rubrike, kroz skoro sve brojeve, list daje događajima u Turskoj i pojedinim njenim vilajetima⁴⁷⁾ ispoljavajući pri tome, što može da bude posebno zanimljivo, neke simpatije prema pokretu Mladoturaka, posvećujući priličnu pažnju i značaj donošenja ustava u Turskoj⁴⁸⁾, osnivanju Parlamenta⁴⁹⁾ i odnosu evropskih država prema Turskoj.⁵⁰⁾ Značajno je primijetiti, s obzirom na vlastitu orijentaciju "Tarika", da u okviru ove rubrike Uredništvo donosi i tri vijesti koje se odnose na upotrebu arapskog pisma, a to su: Muslimani za arapsko pismo⁵¹⁾, O arapskom pismu⁵²⁾ i Društvo za proučavanje arnautskog jezika sa osmanskim pismom.⁵³⁾

Prva vijest govori o uvođenju arapskog pisma za muslimane u albanski jezik, za razliku od katoličkog dijela stanovništva, koje se zalaže za latinicu, i pravoslavnog, koje se zalaže za ferašrimicu.

Druga informacija odnosi se na raspravu na turskom jeziku, doktora Milaslja Ismaila Haki-ef., direktora jedne zdravstvene ustanove u Šamu, u kojoj se nudi konkretno rješenje transformacije arapskog pisma i mogućnosti upotrebe rastavljenih slova arapskog pisma za koje se također nude prikladni znakovi.

Treća vijest, govoreći o osnivanju društva za podučavanje albanskog jezika arapskim pismom,

jasno izražava težnju i uvjerenje Uredništva "Tarika" da "misao za proširenje arapskog pisma nalazi odziva kod svijetu islamskih naroda, a i pitanje na kojem se jeziku ima učiti početna nastava".⁵⁴⁾

Vijesti pod naslovom "El-mu'temiru el -islamiju" govore o kongresu najpoznatijih islamskih učenjaka koji se planira održati u Kairu, na inicijativu "Veleučenog alima i diplomate" ruskim muslimana Ismail-bega Gasprinskog.⁵⁵⁾

Vijesti pod naslovom "Hidžaska željeznica" govore o izgradnji tog velikog projekta od posebne važnosti za cijeli islamski svijet i neobjektivnom pisanju "kršćanstva štampe", u vezi sa gradnjom te željeznice.

U okviru rubrike "Pogled po svijetu" "Tarik" je zabilježio i vijest o osnivanju muslimanske banke u Petrogradu, sa filijalama u Tiflisu, Buhari, Teheranu, Kalkuti i drugim većim muslimanskim gradovima i one u Turskoj pod imenom "Kurd Bankasi", sa ciljem unapređenja muslimanske trgovine i bržeg privrednog razvoja muslimana cijelog svijeta.

Od aktuelnih političkih događaja u Bosni i Hercegovini, "Tarik" u okviru ove rubrike izvještava o zahtjevima za ustavom po tadašnjim novinama, opominjući političke listove da "potanko rastumače svijetu šta je ustav, pa neka i svijet zna oko čega se koplja lome"⁵⁶⁾ da bi u jednom od narednih brojeva upozorio na ozbiljne pripreme koje treba izvršiti očekujući ustav, kada se ima u vidu "razjedinjenost muslimana".⁵⁷⁾

"Tarik" u 10 broju, s radošću i neskrivenim simpatijama, izvještava da su muslimanski zastupnici na poziv vlade, u pismenoj formi izrazili svoje mišljenje o načinu glasanja na Saboru, zahtijevajući od vlade da ne usvaja odluke većine, naročito onda kada su na štetu muslimanskog elementa.

U zadnjem broju I godišta "Tarik" objavljuje vijest o sankcionisanju Štatuta za autonomnu upravu vjersko-vakufsko-mearifskih poslova.

Od događaja u Srbiji i Crnoj Gori, "Tarik" objavljuje vijest o pokušaju i neuspjehu prevrata u Crnoj Gori i teritorijalnim pretenzijama koje su gajile Srbija i Crna Gora prema Bosni i Hercegovini, sve do aneksije, da bi posljednju vijest o Srbiji i Crnoj Gori, kao "komšijama" koji

se upliću u unutrašnje stvari Bosne i Hercegovine, završila konstatacijom da one ipak samo "galame i da se prolaze volje za ratom".⁵⁸⁾

Od kulturnih događaja "Tarik" bilježi pokretanje lista u Carigradu pod nazivom "Siratu-mustekim", upoređujući ga sa kairskim "El-Menarom", i preporučuje ga posebno ulemi koja bi ga "svakako morala čitati"⁵⁹⁾ i lista carigradske uleme koji se "sam sebi preporučuje" kvalitetom sadržaja, pod nazivom "Bejanu-l-Hak".

Prilično opširno je prikazan i početak izdavanja "Muslimanske svijesti", lista Muslimanske napredne stranke, koji je pokretnut u Sarajevu, i koji po mišljenju autora prikaza, treba donositi veliku korist i pomoć muslimanskom elementu, ako Redakcija ostane dosljedna programskim zadacima naznačenim u prvim brojevima.⁶⁰⁾

Ostali prilozi

"Tarik" je u prvom godištu, skoro u svakom broju, donosio prigodne članke, zapravo predavanja o vrijednosti i značaju hidžretskih mjeseci i odabranih (mubarek) dana i večeri u njima. Tako su tokom prve godine objavljena predavanja: Redžeb, Lejlei-regaib i Lejlei-Miradž, Š'aban i Lejlei-Berat; Ramazan i Lejlei-kadr, Ševal i Idi-fitr, Zu-l-hidže; hadž i kurban, Muharrem i Jeumi-ašura i dr.

Veoma interesantna je čitava serija članaka pod naslovom "Dedini menakibi" (doživljaji) koji su objavljeni u nekoliko brojeva prvoga godišta "Tarika", s ciljem bržeg prilagođavanja muslimana Bosne i Hercegovine novom "vremenu i prilikama" nastalim austrougarskom okupacijom.

U šestom broju list donosi članak pod naslovom "Pitanje menšure riješeno", u kojem se obavještavaju čitaoci "Tarika" o uspješnom završetku pregovora između Egzekutivnog odbora i vlade o pitanju dodjele menšure reisu-lulemi i sam način biranja reisu-luleme.

Od desetog do dvanaestog broja "Tarik" u ovom godištu donosi predavanje (vaz) od Manastirli Ismaila Hakija⁶¹⁾, prevedeno iz turskog lista "Siratu-mustekim" u kojem autor govori o negativnim svojstvima kod ljudi i citirajući kur'anske ajete i hadise o tome upozorava na njihovu štetnost.

"Tarik" - druga godina

"Tarik" će i u drugoj godini svoga izlaženja, u pogledu uređivanja, vlasništva i spoljnog izgleda zadržati svoju fizionomiju formiranu već od prvog broja, i samo uz promjene u sadržajnom pogledu, ostat će takav do kraja svoga izlaženja.

Uredništvo lista, ostajući dosljedno na liniji zadataka postavljenih "Tariku", već prilikom njegovog pokretanja, i u ovom, drugom godištu, nastoji da građom koja dolikuje jednom "islamskom listu" istakne u prvi plan potrebu vjersko-prosvjetnog i općekulturnog napretka muslimana Bosne i Hercegovine u uvjetima austrougarske okupacije.

Drugo godište "Tarika" obiluje priložima koji tretiraju pitanja islamskog odgoja: O potrebi uzgoja, Piše otac sinu, Otac i sin na livadi, Na početku školske godine, Domaći uzgoj, Lokmani -Ihakim i dr. Autor članka "O potrebi uzgoja" Muhamed Hamdi predlaže da "Tarik" na svojim stranicama donosi tekstove iz odgojne problematike, namijenjene prvenstveno mladeži, i govoreći o važnosti odgoja ukazuje na potrebu da se sa arapskog ili turskog jezika prevede na naš jezik i napiše arebicom jedna knjiga iz te oblasti, koja bi, po mišljenju autora navedenog članka, donijela neprocjenjivu korist, kako djeci tako i odraslima. Autor citira kur'anske ajete i hadise koji trebaju utjecati na izgrađivanje odgojne strane života muslimana i ističe presudnu ulogu roditelja i učenih ljudi (uleme) u pravcu izgrađivanja zdrave mlade ličnosti, i zaključuje svoj članak riječima: "Pa zar neće alimi kao uzgajatelji ehli-islama, te roditelji kao čuvari svog evlada biti odgovorni za to što su proturabili povjerene im amanete."

Zanimljiv je i članak Saliha Ihsana, preveden iz jedne turske početnice, naslovljen sa "Piše otac sinu", u kojem otac savjetuje sina kako se izvršavaju osnovni vjerski obredi, poštuju stariji, posebno vjeroučitelji, i kako da se odnosi prema nauci i učenju.

Članak "Domaći uzgoj" je interesantan prije svega zbog činjenice da mu je autor žena koja se javlja u "Tariku" i kao autor članka "Na početku školske godine". Govoreći o porodici i njenoj ulozi u pravilnom odgajanju djece pisac ovog

članka posebno ističe ulogu roditelja, naročito majke: “Domaćeg su uzgoja glavni činioci roditelji, a u prvom redu majka, dan i noć što se rekne, pazi na svoje dijete, žrtvuje mu svoj pokoj i svoje zdravlje. Njezine riječi čuje najviše i njezina djela motri najčešće.”⁶³⁾

U drugom godištu “Tarika” izlazila je u nastavcima radnja pod naslovom “Kratak tarih islam”, koja je značajna zbog toga što je predstavljala konkretan prilog Uredništva “Tarika” u pravcu osavremenjivanja i reforme nastave na mektebi-ibtidajama,⁶⁴⁾ budući da je i zasebno izdana i korištena kao udžbenik za historiju islama.

“Tarik” je u ovom godištu bilježio neke događaje i reagirao na njih, a koji su bili sudbonosni za život bosanskohercegovačkih muslimana.

Člankom pod naslovom “Hidžret” Uredništvo “Tarika” je nastojalo, objašnjavajući mnoga značenja riječi “hidžret” zaustaviti masovno iseljavanje Bošnjaka u Tursku, koje je posebno uzelo maha u 1908. godini kada je Austro-Ugarska proglasila aneksiju Bosne i Hercegovine, što je za muslimane Bosne i Hercegovine označavalo definitivni raskid sa Turskom razbijajući njihove snove o ponovnom uspostavljanju turske vlasti u Bosni i Hercegovini.⁶⁵⁾

Za razliku od I godišta, u drugom godištu “Tarika” rubrika “Pogled po svijetu” će se javljati samo povremeno. I u ovom godištu, najviše prostora u okviru ove rubrike posvećeno je događajima u Turskoj, počevši od vijesti koja govori o promjenama na turskom prijestolju i očitim simpatijama prema mladoturskom pokretu i revoluciji, zatim besjedi novog sultana Mehmeda Petog, neriješnom pitanju u vezi sa Kritom (Grčka), aktivnosti turske mornarice u pravcu njenog osavremenjivanja, neslozi i nesporazumima oko izbora funkcionera u Vakufsko-mearifskoj upravi i dr. Uopće uzevši, “Tarik” je u ovom, drugom godištu pratio ona zbivanja i kretanja koja su se ticala vjersko-kulturnih i ekonomsko-političkih reformatorskih nastojanja i tokova u različitim krajevima islamskog svijeta, a napose u Turskoj i našim krajevima.

Prestanak izlazenja “Tarika”

Prestanak izdavanja “Tarika” Mehmed Džemaludin Čaušević najavio je u desetom broju II godišta na prvij strani omota lista:

“Još dva broja, pa svršava se ‘Tarikova’ druga godina. A pošto mi neće biti moguće nastaviti treću godinu, to izjavljujem da ću koncem ove ‘Tarikove’ druge godine na neizvjesno vrijeme obustaviti izdavanje lista.”

U posljednjem dvanaestom broju drugog godišta, člankom “Poštovanim čitateljima i prijateljima” Čaušević još jednom obavještava “čitatelje i prijatelje” da će za jedno vrijeme prekinuti izdavati list, navodeći kao razlog ličnu zauzetost drugim poslovima koje neodložno treba završiti. Čaušević koristi ovu priliku da razuvjeri sve one koji misle da je prekid izdavanja izazvan malim brojem pretplatnika ili malim obimom saradnje u listu i posebno ističe da će nastaviti sa izdavanjem “Tarika” po završetku posla:

“Ako Bog da, kada sredim posao, opet ću nastaviti izdavanje. Zato poručujem svima čitateljima i prijateljima da ne misle da ‘Tarik’ zaklapa oči navijek ko druge novine, ili da mu je spao broj pretplatnika ili da su ga ostavili saradnici. Ne, to nije istina. ‘Tarik’ ima sada preko 1159 pretplatnika,⁶⁶⁾ a gotove građe ima još za nekoliko brojeva.”⁶⁷⁾

Međutim, i pored obećanja da će se nastaviti sa izdavanjem lista, 12. broj drugog godišta bio je i posljedni broj “Tarika”.

Teško je utvrditi prave razloge prestanka izdavanja lista, pogotovo s obzirom na činjenicu da o tome u nama dostupnoj literaturi nismo uspjeli naći nikakvog pouzdanog traga, izuzev mišljenja da je angažovanje Mehmeda Džemaludina Čauševića kao profesora na Šerijatskoj sudačkoj školi, februara 1910. godine onemogućilo daljnje izdavanje “Tarika”.⁶⁸⁾

Vjersko-prosvjetiteljski karakter i značaj “Tarika”

“Tarik” je izlazio dvije godine. To je relativno kratak period da bi se moglo govoriti o nekom većem i izrazitijem njegovom doprinosu razvoju

duhovnog života bosanskohercegovačkih muslimana, pogotovo u širim historijskim relacijama. Pored toga što je relativno kratko izlazio, "Tarik" je uređivalo i uopće ispisivalo svega nekoliko ljudi. Mora se, zatim, imati u vidu činjenica da "Tarik" izlazi u vremenu kada bosanskohercegovački muslimani, kao ni drugi naši narodi, još uvijek nemaju razvijenu štamparsku i časopisno-novinsku kulturu. Sve su to okolnosti koje nam ne dopuštaju da procijenimo značaj "Tarika" i njegovog dvogodišnjeg izlaženja.

No značaj "Tarika" mora se, zapravo, nalaziti u sasvim drugim relacijama povijesnog razvoja duhovnog i napose prosvjetnog života bosanskohercegovačkih muslimana. U čemu se sastoji taj značaj?

Prvenstveno u činjenici da je "Tarik" izlazio na našem jeziku, a pri tome ispisivan arapskim pismom ili tzv. arebicom. Dvogodišnje izlaženje "Tarika" na arebici predstavlja u povijesti vjersko-kulturnog života bosanskohercegovačkih muslimana jedno, pažnje vrijedno, svjedočanstvo ozbiljnih nastojanja na, s jedne strane, prosvjetnom i vjerskom uzdizanju primjerenom tadašnjim društveno-historijskim okolnostima i prilagodavanju kulturno-civilizacijskim tekovinama Zapada, s druge strane. Naime, "Tarik" je za ukupni povijesni razvoj bosanskohercegovačkih muslimana značajan upravo zbog tog što je izlazio na arebici.

Time je svojim, makar i dvogodišnjim izlaženjem, u nekoj mjeri doprinio razvoju muslimanske pismenosti i vjersko-kulturne, pa u određenoj mjeri i političke prosvjećenosti u tim prijelomnim povijesnim trenucima. Jer, ponajprije u tim povijesnim trenucima "u spletu svih historijskih zbivanja i društvene stvarnosti bosanskohercegovačkog podneblja pojava arebice kao pisma koje su poznavali skoro svi muslimani, bez razlike na spol, dob i zanimanje ima izuzetan značaj... upravo zahvaljujući arebici, bosanski muslimani su održali kontinuitet pisane maternje riječi od XVI stoljeća pa sve do druge polovine XIX vijeka, kada su uz evropsku kulturu prihvatili i zapadnu latiničko-ćirilicu pismenost.⁶⁹⁾

Značaj "Tarika" i njegovog dvogodišnjeg izlaženja treba vidjeti još i u njegovom nastojanju

kroz mnoge svoje priloge na aktueliziranju potrebe stanovitih reformi muslimanske prosvjete i školstva.

U tom pogledu, dovoljno je prisjetiti se da su reforme u muslimanskom školstvu (muslimanske prosvjetne ankete) uslijedile ubrzo nakon dvogodišnjeg izlaženja "Tarika", i bar donekle mogu se posmatrati kao rezultat "Tarikovih" mnogih članaka koji su na tim reformama na različite načine ustrajavali.⁷⁰⁾

U okviru "Tarika" je inicirana i ideja o potrebi osnivanja "Muallimsko-imamskog društva za Bosnu i Hercegovinu" kao staleške organizacije jednog dijela vjerskih službenika.

I na kraju, "Tarik" svojom reformatorskom i vjersko-prosvjetnom orijentacijom odražava duh vremena u kojem su bosanskohercegovački muslimani preživljavali presudne trenutke povijesnog prestrajavanja u nove društvene prilike.

Pri tome je "Tarik" obilježen, prvenstveno i takoreći potpuno, ličnošću Mehmeda Džemaludina Čauševića a time je značajan kao vjerodostojno svjedočanstvo reformatorskog djelovanja ove krupne ličnosti naše islamske povijesti.

Zaključak

"Tarik", list za pouku i zabavu, izlazio je dvije godine, od 1908. do 1910. godine, i to jednom mjesečno. Ispisivan je na arebici, dakle na našem jeziku a arapskim pismom. Pokrenuo ga je, uređivao i u najvećem dijelu ispisivao Mehmed Džemaludin Čaušević. Vlasnik lista bio je hadži Fehim Kučukalić.

Iako je svojim formalnim koncepcijskim opredjeljenjem bio list za pouku i zabavu, "Tarik" je, zapravo, svojim programom i sadržajem bio u punoj mjeri i izrazito opredjeljen za vjersko prosvjećivanje i kulturni napredak najširih slojeva muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine u vremenu složenih društveno-političkih i kulturnih prilika austrougarske okupacije naših krajeva. U takvim prilikama Čaušević je pokrenuo "Tarik" nastojeći kroz njegovo izdavanje pomoći bosanskohercegovačkim muslimanima da sačuvaju svoj

vjerski i kulturni identitet istovremeno prihvatajući pozitivne tekovine zapadne kulture i civilizacije s kojom su Bošnjaci tada došli u susret. Da bi u takvim nastojanjima polučio što veći uspjeh Čaušević je "Tarik" izdavao na arebici. Otuda je značaj "Tarika", uglavnom, dvojak:

Prvo, "Tarik" je značajan po svojim vjersko-prosvjetiteljskim i, u određenoj mjeri, reformatorskim nastojanjima koja su bila, zapravo, direktni odraz Čauševićevog opredjeljenja. Drugo, "Tarik" je za dvije godine izlaženja u stanovitoj mjeri doprinio popularizaciji i širenju upotrebe arebice među muslimanskim stanovništvom u to vrijeme.

Svojim priložima "Tarik" je u prvom redu ustrajavao na osnovnom islamskom prosvjećivanju i opismenjavanju svojih čitatelja i njihovom opće-kulturnom uzdizanju. U tom nastojanju "Tarik" je, svojim brojnim člancima, posebnu pažnju poklanjao potrebama reforme muslimanskog školstva i prosvjete. U konstalaciji takvih prosvjetno-reformatorskih nastojanja valja gledati i na Čauševićevo opredjeljenje za ispisivanje "Tarika" na arebici. "Tarik" se također, a to opet znači prvenstveno Čaušević, zalagao mnogim svojim člancima za organizovanju pristup ukupnim kadrovskim pitanjima muallima, njihovom boljem materijalnom statusu i stručnom osposobljavanju.

Iako je izlazio samo dvije godine, "Tarik" je svojim sadržajem uspješno realizirao svoj program kakvog ga je zamislio i postavio njegov pokretač M. Dž. Čaušević, i tako sa svoje strane, koliko se to za dvije godine, odnosno kroz dvadeset i četiri broja moglo učiniti, doprinio vjerskom prosvjećivanju, reformama muslimanskog školstva i prosvjete, boljoj organizaciji imamskog i muallimskog staleža, kontinuitetu muslimanske pismenosti (kroz upotrebu i popularizaciju arebice) i uopće kulturnom napretku Bošnjaka u po mnogo čemu presudnim trenucima njihovog egzistiranja na tlu Bosne i Hercegovine.

m

Bilješke:

- 1) Dr. Muhamed Hadžijahić i drugi, Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini, Starješinstvo IZ u SR BiH, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo, 1977., str. 118.
- 2) Isto
- 3) Isto, str. 123.
- 4) Ibrahim Kemura, Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana BiH (1903-1941), "V. Masleša", Sarajevo, 1986., str. 14.
- 5) Prema popisu stanovništva iz 1910. godine u postocima je bilo pismenih: muslimana 5,64; srpsko-pravoslavni 11,21; rimokatolika 29,11.
- 6) Bošnjak (1891.-1910.), Sarajevo, Vlasnici i urednici: Mehmed-beg Kapetanović, Jusuf-beg Filipović i Ešref-beg Filipović. Izlazio sedmično. Latinicom.
- 7) Prvi vakufski konvikt osnovan je u Sarajevu 1885. godine, a onda su slični osnivani u B. Luci, Mostaru, Tuzli i Bihaću. Više o tome vidi: Ibrahim Kemura, Vakufski konvikt, prva muslimanska ustanova za zbrinjavanje đaka, Glasnik VIS-a, Sarajevo, XXXVII/1970, br. 1-2, str. 18-21.
- 8) Daru-l-muallimin (Učiteljska škola) je osnovan u Sarajevu 1869. godine i uz prekid od 12 godina (1878.-1890.) radio do 1917. godine. Dao nekoliko stotina vrijednih muallima, muderrisa i vjeroučitelja srednjih i osnovnih škola.
- 9) Osnovana 1887. godine u Sarajevu. Prekinula sa radom 1937. godine. Njeni svršenici su zauzimali istaknuta mjesta ne samo u vjersko-prosvjetnim ustanovama nego i u kulturnom i društvenom životu Bošnjaka.
- 10) Behar, list za pouku i zabavu (1900.-1911.), Sarajevo, Urednici: Safet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Mehmed Dž. Čaušević, Šemsi-beg Salihbegović, Ljudevit Dvorniković i Hamid Šahinović Ekrem. Latinicom. Izlazio petnaestodnevno.
- 11) Muhsin Rizvić, Behar, Književnohistorijska monografija, "Svjetlost", Sarajevo, 1971. str., 9.
- 12) O Gajretu vidi doktorsku disertaciju I. Kemure: Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903.-1941.). "Veselin Masleša, Sarajevo, 1986. godine.
- 13) U 1908. godini muslimanskih društava zajedno sa čitaonicama bilo je 124. (Dr. M. Hadžijahić, nav. djelo, str. 134.)
- 14) Mehmed Džemaludin Čaušević rođen je 28.12.1870. godine u mjestu Arapuša kod Bosanske Krupe. Početno vjersko obrazovanje stekao je u rodnom mjestu. Medresu je završio u Bihaću. Nakon završetka medrese odlazi u Istanbul gdje je proveo punih sedamnaest godina učeći pred tada najboljim stanbolskim alimima. Tamo je završio Carigradski pravni fakultet. Godine 1903. dolazi u Sarajevo i obavlja dužnost profesora Velike gimnazije, zatim postaje član Ulema-medžlisa, pa profesor Šerijatske sudske škole i konačno reisu-l-ulema za Bosnu i Hercegovinu. Umro je u Sarajevu 28.3.1938. godine.
- 15) Vidi: M. Traljić, Dvije značajne stogodišnjice, Takvim za 1971. godinu, Sarajevo, 1971., str. 92-97.
- 16) U kalendaru Mekteb štampan je Ilmihal na bosanskom jeziku, koji je napisao Ahmed Mahinić, i Sufara

- (Početnica) za učenje arapskih slova od Murada Hajrovića.
- 17) Teufik Muftić, O arebici i njenom pravopisu, POF, XIV-XV/1964.-65., Sarajevo, 1969., str. 101
- 18) Isto, str. 102.
- 19) Isto.
- 20) Sahletu-l-vusul (Osnovi islamske vjere - Imihal) je prvi put objavljen u Istanbulu 1865. godine, a drugi put u Sarajevu 1875. godine. Ovo djelo je uopće prvi štampani tekst arebicom. (Vidi: Dr. Abdurahman Nametak, Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti. "Svjetlost", Sarajevo, 1981., str. 242.
- 21) Tabela preuzeta iz knjige M. Hukovića, Alhamijado književnost i njeni stvaraoči, str. 21.
- 22) Dr. M. Huković, Alhamijado književnost i njeni stvaraoči. "Svjetlost", Sarajevo, 1986., str. 15.
- 23) Šire o tome vidi: Seid Traljić, Arebica ili hrvatica, Kalendrar Narodne uzdanice za 1941. godinu, Sarajevo, str. 138-145.
- 24) Muallim, list za pouku i za staleške interese muallima i imama u Bosni i Hercegovini (1910.-1913.), Sarajevo, Urednik: Muhamed Seid Serdarević. Izlazio mjesečno, arebicom.
- 25) Misbah (1912.-1913.). Organ Udruženja bosanskohercegovačke Ilmije. Urednik: Korkut Sakib. Izlazio dvaput mjesečno, arebicom.
- 26) Jeni Misbah (1914). Organ Udruženja bosanskohercegovačke ilmije. Urednik: Korkut Sakib. Izlazio jednom nedjeljno, arebicom, latinicom i ćirilicom.
- 27) Da otpor arebici nije bio bezazlen govori i činjenica da u vakufnami jednog uglednog sarajevskog građanina stoji da vakif izričito zabranjuje da se u njegovom mektebu predaju vjerska djela pisaca arebicom. Mehmed Handžić, Pabirci o naučnom i književnom radu rahmetli hadži Džemaludin-ef. Čauševića, Behar, XI/1937-38., broj 20, str. 310.
- 28) Posljednje djelo štampano arebicom je "Fikhu-l-ibadet" od Muhameda Seida Serdarevića, koji je izašao u Sarajevu 1941. godine. (Prema T. Muftić, O arebici i njenom pravopisu, str. 115.)
- 29) Tako npr. još uvijek relativno veliki broj naših, naravno starijih ljudi, uči Mevlud pisan arebicom.
- 30) Tarik, list za pouku i zabavu. Vlasnik: Hadži Fehim-ef., Kućukalić, Urednik: Mehmed Džemaludin Čaušević. Prvi broj izašao 1. juna 1908., a zadnji 11. aprila 1910. godine. Svega su izašla 24 broja. Izlazio svakog hidžretskog mjeseca na šesnaest stranica formata 23 x 15 cm.
- 31) Prema "Zakonu o štampi" iz 1907. godine, izdavač svakog periodičnog lista koji, makar usputno, prati političke događaje a izlazi rjeđe nego jednom sedmično, bio je dužan uplatiti 3000 kruna na ime kaucije, da bi stekao uvjet da pokrene list.
- 32) Mehmed Džemaludin, Poštovanim čitateljima i prijateljima, Tarik, II/1910., br. 12, str. 204.
- 33) Uredništvo, Draga braćo, Tarik, I/1908., br. 1, str. 2-6.
- 34) Isto, str. 4.
- Inače arapsko pismo se smatralo pismom svih muslimana, jer se njime služe: Arapi, Perzijanci, Malajci, dio Turaka, neki afrički narodi, a manje bosanskohercegovački muslimani i Albanci. Vidi: Zapisnici sjednice islamske prosvjetne ankete iz 1910.-1911. godine.
- 35) Isto, str. 4.
- 36) Štampa je za Austro-Ugarsku predstavljala jedan "miran put da u Bosni i Hercegovini sredi prilike i ojača svoje pozicije. Većoj nezavisnosti štampe u vrijeme Austro-Ugarske doprinio je "Zakon o štampi u Bosni i Hercegovini", koji je donesen 1907. godine, kada je po prvi put zakonski regulisan položaj štampe i pisane riječi uopće.
- Pogledaj: Todor Kruševac, Bosanskohercegovački listovi u XIX vijeku, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1978., str. 71.
- 37) Pogledaj: M. Handžić, Pabirci o naučnom i književnom radu rahmetli H. Džemaluddin-ef. Čauševića, str. 310.
- 38) Napredan muallim, plodan pisac i saradnik priličnog broja muslimanskih listova, Muhamed Seid Serdarević rođen je u Zenici, 8. decembra 1882. godine. Mekteb i Sultan Ahmedovu medresu završio je u rodnom mjestu. Godine 1899. u Gazi Husrev-begovom hanikahu sluša predavanja Muhameda Teufika Muftića i uporedo pohađa Daru-l-Muallimin. Po završetku školovanja radi kao prvi muallim mektebi-ibtidajje u Zenici. U periodu od 1910. do 1913. godine boravi u Sarajevu, gdje vrlo uspješno uređuje list Muallim. Od 1913. godine obavlja dužnost imama centralne kaznionice u Zenici, a kada mu je umro otac obavlja i dužnost muderrisa u Sultan Ahmedovoj medresi. Umro je 26. maja 1918. godine. Napisao je sljedeća djela: Fikhu-l-ibadet (Propisi o osnovnim islamskim dužnostima), Dvije opasne socijalne bolesti (prostitucija i alkoholizam), Jedan hadisi šerif, Usuli Dinijje (Osnovni vjere), Kratka povijest islama, Uputa u povijest islama, Nauka islama, T'alimi Tedžvid i desetine članaka u Beharu, Tariku, Muallimu, Biseru, Misbahu i Jeni Misbahu.
- Više o Serdareviću vidi: Alija Ahmić, Muhamed Seid Serdarević 1882.-1918. Takvim za 1976., str. 194-207. Predavanja sa svečane akademije održana u Zenici 26. decembra 1982. godine, povodom 100-godišnjice rođenja Muhameda Seida Serdarevića, Izdao Odbor Islamske zajednice Zenica, Zenica, 1982. godine.
- 39) Prema: M. Handžić, Pabirci o naučnom i književnom radu rahmetli H. Džemaluddin-ef. Čauševića, str. 310.
- 40) Hasan Heremić rođen je 1873. godine u Mrkonjić-Gradu. Nakon završene osnovne škole i medrese školovanje nastavlja na Daru-l-mualliminu u Sarajevu. Po završetku školovanja obavlja muallimsku dužnost u Podzvizdu, Visokom, Prnjavoru, i Mrkonjić-Gradu. Penzionisan je kao vršilac dužnosti muftijskog sekretara i od tada je živio u Sarajevu. Napisao je Tedžvid za II i III razred mektebi-ibtidajja u Bosni i Hercegovini. (Mehmed Handžić, El-Hidaje, 1937. godine, broj 12, str. 194.
- 41) U čudu se moramo čuditi zašto ova neodređenost, zašto sami pseudonimi i sakrivanje? Čega se trebalo bojati? Ili kakva je namjera bila?... Da li uzrok tome leži u samom otporu na koji se udaralo onda u ovom radu. Ako ovo ustvrdimo možda se nećemo prevariti", piše M. Handžić u XI godištu Behara, 1937.-38., broj 20., str. 310.
- 40) Naši mektebi, (Otvorenje mekteba), Tarik I/1908., br. 7, str. 118.-20.
- 43) Isto, Tarik II/1909., broj 1, str. 3-4.
- 44) Dževad, Naši mektebi, Tarik I/1908., br. 5, str. 70-71.

- 45) Pošljednji govor, Tarik I/1908., br. 2, str. 24-27., br. 3., str. 43-45., br. 4., str. 54-55.
- 46) Uredništvo, Draga braćo, Tarik, I/1908, broj 1, str. 5.
- 47) Durandiš, Pogled po svijetu, Tarik I, broj 3, str. 46-7; br. 6 str. 110; broj 8., str. 143-4; broj 9, str. 158-60; broj 10, str. 175; broj 11, str. 192.
- 48) Isto, broj 5, str. 81-92.
- 49) Isto, broj 7, str. 126.
- 50) Isto, broj 11, str. 191-2.
- 51) Isto, broj 7, str. 128.
- 52) Isto, broj 8, str. 141.
- 53) Isto, broj 9, str. 157.
- 54) Isto.
- 55) Isto, broj 1, str. 16; broj 2, str. 32; broj 3, str. 47-8.
- 56) Isto, broj 5, str. 94.
- 57) Isto, broj 6, str. 110.
- 58) Isto, broj 10, str. 175-6.
- 59) Isto, broj 7, str. 125-6.
- 60) Isto, broj 5, str. 94-5.
- 61) Manstirli Ismail Haki-ef. bio je profesor M. Dž. Čauševiću, kojeg je Čaušević neobično mnogo cijenio i poštivao, te je sigurno i objavljivanje njegovih članaka u "Tariku" poticalo od toga, a može biti da je nedostatak saradnje domaćih autora diktirao objavljivanje prijevoda.
- 62) Muhamed Hamdi, O potrebi uzgoja, Tarik, II/1909., br. 1, str. 6.
- 63) Svršena ruždijanska N., Domaći uzgoj, Tarik, II/1910., br. 9. str. 139
- 64) Uredništvo navodi da je ova radnja posebno značajna, kada se ima u vidu da se od Historije islama napisane na turskom jeziku polaznici mekteba nisu mogli u dovoljnoj mjeri okoristiti zbog nedovoljnog znanja turskog jezika.
- 65) Neposredno poslije aneksije 1909. godine u Tursku je odselilo 10.905 lica, što je u odnosu na period 1876.-1905. kada se iselilo 37.000 lica izuzetno veliki broj. U ovom više: Ibrahim Kemura, Jedna značajna akcija protiv iseljavanja Muslimana, Glasnik VIS-a, Sarajevo, 1983., br. 1-2, str. 222-232.
- 66) Sigurno je da je broj od 1150 Tarikovih pretplatnika prilično velik, što govori o veoma dobrom prijemu na koji je "Tarik" naišao kod muslimanske čitalačke publike. Poređenja radi, list "Behar" u petoj godini svoga izlaženja štampan je u nakladi od 800 primjeraka, dok je "Bošnjak" 1905. godine (petnaesta godina) štampan u devet stotina primjeraka.
- 67) M. Džemaludin, Poštovanim čitateljima i prijateljima, Tarik II/1910., br. 12, str. 202.
- 68) Vidi članak Muhameda Pandže objavljen u Novom Beharu, 1937-8., broj 21, str. 301-302.
- 69) Dr. M. Huković, Alhamijado književnost i njeni stvaraoci, str. 314.
- 70) Pitanjem muslimanskog školstva i prosvjeta u BiH, posljednjih godina austrougarske uprave bavile su se i dvije islamske prosvjetne ankete održane u Sarajevu u periodu od 20.12.1910. do 21.1.1911. godine prva, i od 11.12. 1911. do 7.1.1912. godine, druga anketa. Među prvim zaključcima ankete istaknuta je potreba da se nastava vjeronauke, izvodi na maternjem jeziku i da udžbenici za vjeronauku budu pisani arebicom.